

Egy 18. század végi illusztrált zsebalmanach

Bár a 16—19. század művelődésében fontos szerepet játszó kalendáriumokról elszórtan már a múlt század eleje óta jelentek meg ismertetések, az anyag mennyiségi és tartalmi gazdagsága szükségessé teszi, hogy ezeket a — gyakran forrásértékű — nyomtatványokat az eddigieknél fokozottabb figyelemmel kísérik az illetékes szaktudományok. A hazai kalendáriumtermés feltérképezésének, tudományos rendszerezésének és feldolgozásának újabb eredményei alapjául szolgálhatnak a további, tudományágak szerinti szakkutatásoknak.¹ Jelen tanulmányomban egy olyan kalendáriumra — pontosabban almanachra — szeretném felhívni a figyelmet, amely újabb adatokat szolgáltathat a kor történetírásával és művészettörténetével foglalkozók számára egyaránt.

Már az almanach megjelenése előtti beharangozás helye, terjedelme és szövege is mutatja, hogy a kiadó a műfajban megszokottaknál igényesebb kiadvány megjelentetésére törekszik. A korszak szellemi életében fontos szerepet játszó bécsi *Magyar Hirmondó* 1794. évfolyamában olvashatjuk Trattner Mátyás pesti könyvnyomtató előzetes ismertetését egy, az 1795. évre tervezett kalendáriumáról.² A „zsebbe való” könyvecske — írja a kiadó — „a’ Magyar történeteket fogja elő adni; a’ leg régiebb időktől fogva mostanáig...”³ s utal a történeti feldolgozás jellegére is: a történeteket a könyv

„... azon Nemzetektől kezd, mellyek valaha Magyar Országban és a’ hozzá tartozó Tartományokban laktak, s... többnyire csak az akkori kereskedésnek, és a’ hajdan belőlök készített alkotványoknak, de kiváltképpen az említett Nemzetek’ erköltseinek, ruházattyaiknak, fegyvereiknek és szokásaiknak rövid és hiteles rajzolatlyánál marad, egész Atila’ haláláig...”³

A könyvecskéhez tervezett „rézre mettzett” képek témáját is olyan pontossággal írja le, hogy mind a képek rajza, mind a szöveg ekkor már bizonynyal ismert volt előtte. A képek

¹ A régebbi feldolgozások részletes bibliográfiáját l. GELLÉRINÉ LAZAR Márta: *A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában 1850—1945*. Századok 1974. 1226—1254, és 1975. 112—150. Ez a tanulmány számot ad az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont megbízásából végzett kutatások eredményeiről. A naptárak tipológiájáról átfogó ismertetést közöl: SZELESTEI NAGY László: *Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon*. OSZK Évkönyve 1980. Bp. 1982.

² *Magyar Hirmondó*. Ötödik Szakasza 1794. „Toldalék a’ Magyar Hirmondónak, Jún. 6-ik napján 1794-ben költt árkusához” 852—853.

³ I. m. 852—853.

„Atila' táborát, zászlaját, a' Hunnosoknak férjfiui hadi és házi, valamint papi és asszonyi ruházattját, a' nállok szokásban volt' Scithiai áldozatot, *Atilának* palotáját, nyilvánvaló és ló hátán tartott ebédgyét, és végre ama' pompát ábrázolják, mellyel e' Fejedelem a' *Római* követet, és annak társát, *Priscus Rhetort* fogatta.”⁴

A nyomdász megígéri — siker esetén — az esztendőnkénti folytatást is, valamint a történeteket illusztráló képek számának szaporítását.⁵

A kalendárium *Magyar Zsebalmanak* néven, Trattner pesti nyomdájában az 1795. és 1796. évekre szóló kötetekkel valóban megjelenik. A kalendáriumok korabeli színvonalához viszonyítva igényes, szép kiállítású könyvecskéket az olcsóbb, népszerűbb kiadványokban általában alkalmazott fametszetek helyett — az előkelőséget növelendő — költségesebb rézmetszetek díszítik.

A Zsebalmanak mind formai, mind tartalmi szempontból átmenetet jelent a hagyományos naptárak, kalendáriumok és a 18. század közepétől Németországból elterjedő, s a 19. század első felében hazánkban is komoly művelődéstörténeti szerepet játszó igényesebb illusztrált irodalmi és történeti almanachok között. Megtalálhatóak bennük a kalendáriumok legfontosabb hagyományos elemei: maga a naptári rész; a nap- és holdfogyatkozások időpontját tartalmazó rövid Prognostikon; s genealógia táblázatként a császári családra vonatkozó életrajzi adatok közlése.⁶ Ezekkel szemben azonban terjedelmileg is feltűnően nagy hangsúlyt kaptak az ún. Toldalékok: egyértelműen a kiadvány főszereplőivé, „céljaivá” lépve elő. S ezek a Toldalékok semmit sem tartalmaznak már azokból a szokásos hasznos tanácsokból, mezőgazdasági vagy pénzügyi információkból, melyek a naptárak túlnyomó többségének todalékait kiteszik ebben az időszakban. A kiadó által tudatosan megcélzott igényesebb, műveltebb olvasóréteg — az almanachok szellemében — itt a mai értelemben vett tudománnyal és művészettel, azaz részletes történeti leírásokkal és versekkel találkozik.⁷ Az 1795. évi almanach Toldalékaként „Magyar Országnak Történetei rövid foglatban. Krisztus születése előtt az 1183. esztendőtil fogva Attila haláláig” olvasható. A négy rézmetszetű illusztráció a kiadó által meghatározott sorrendben, a kalendáriumi lapok közé lett bekötve, s a következő címelekkel ellátva: „I. Kép. Attila és Papja. II. Kép. A Scythiai áldozat. III. Kép. Attila ebédgye és háza. IV. Kép. A római követ Attilánál.”

Az 1796. évre szolgáló második darab, melyet „Honyunk' Történeteit kedvellőknek, és a Szép Nemnek multságára” ajánlottak, a „Magyar Országnak történetei

⁴ I. m. 853.

⁵ „...mellyek az ujjabb időkben a' Királyoknak és a' nevezetesebb, 's minden féle rendből való személyeknek képeit ábrázolandják.” i. m. 853.

⁶ A Prognostikonból a századvég új divatjának megfelelően már hiányzanak a mindig nagy közönségsikerre számítható jóvendölések a bolygók állásából, időjósítás stb., s a kalendáriumokban gyakran olvasható találós kérdések is itt a szokásos tréfás, pajkos témák helyett természeti jelenségekre, tárgyakra vonatkoznak.

⁷ Azt, hogy Trattner Zsebalmanakjával egy igényesebb olvasóréteget szándékozott megoélozni, az is valószínűsíthető, hogy a Zsebalmanak mellett folyamatosan, évről-évre kiad más kalendáriumokat is (*Magyar Országi ó és új Kalendárium* stb.), s ezekben a hagyományos pénzügyi, pénzváltási információkkal, a vásárok idejének közléseivel is találkozunk — a *Magyar Zsebalmanak*nál jóval igénytelenebb formai kiállításban, rosszabb nyomdatechnikával stb.

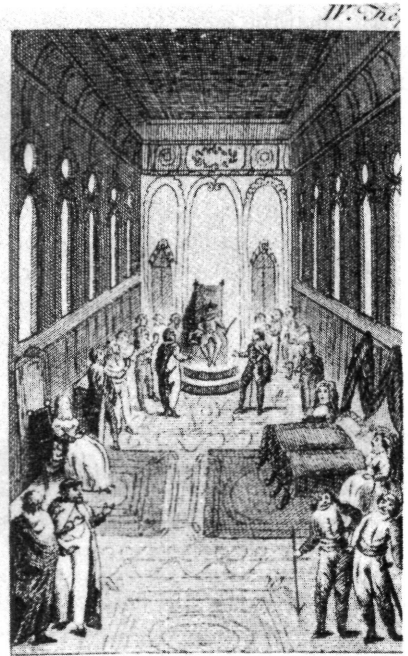
Attila és Pappja.

Aethyriai üldözés

Attila ebédje és háza.

A római szenet Attilánál

Attila halála után” címet viseli. A történeti rész után négy vers következik,⁸ majd 11 újabb rézmetszetű illusztráció, melyek közül 8 a honfoglaláskori vezéreket, 3 pedig korabeli ruhákat viselő párokat ábrázol. Mindkét kötet címlapjaként a „Pest várossa felett lebegő Szaturnusz” című kép szerepel. Az almanach általam vizsgált OSZK-beli példánya⁹ — mely a két darabot egybekötve tartalmazza — mint a bennük lévő „Ex Bibl. Com. F. Széchényi” pecsét mutatja, a nemzeti könyvtárat alapító Széchényi Ferenc gróf eredeti könyvtárából származik.¹⁰

A Zsebalmanak korabeli hatásáról, ismertségéről nem sokat tudunk. Sándor István 1803-ban megjelenő *Magyar Könyvesháza* az 1795. évi almanachot említi,¹¹ bár — mint a bevezetőben olvashatjuk — a szerző a kalendáriumokat „elhalgatja”, „kivéven azokat, melyek vagy a régebbiek közül tudtomra estek, vagy a’ melléjek kaptsoltt Dolgokra nézve nevezeteseek.” Almanachunknál a kiadás événél fogva inkább ez utóbbi szempont dominálhatott. Az 1796. évi almanach már nem szerepel a *Könyvesházban*. Újabban Szelestei Nagy Lászlónak, az 1. jegyzetben említett, 1982-ben megjelent tanulmányában olvashatunk a Zsebalmanokról.

Bár sem a beharangozás, sem maga az almanach nem ad támpontot a történeti leírások szerzőire vonatkozóan, a témával foglalkozó korabeli hazai és külföldi feldolgozások átnézése során kiderült, hogy az 1795. évi kalendáriumban közölt történeti részt az ismeretlen magyar kalendáriumszerző Ludvig Albrecht Gebhardi német tudós *Geschichte des Reichs Hungarn und der damit verbundenen Staaten* című könyve alapján írta meg.¹² A fordító ezt a könyvet választva alapanyagul a korban

⁸ A versek címei a következők: A’ jámbor falusi Leány; Miron, és Kata; Az ifjú leányzó; A’ Módi. A könnyed, dalszerű versek közepes tehetségű, de gyakorlott verselőt sejtetnek, akinek személyét a Mátýási József, Nagy János, Endródi János-féle körben kell keresnünk. (Mezei Mária szíves szóbeli közlése.) Az említett költők átnézett versei közül e négy dal tartalmilag és formailag leginkább Nagy János verseihez közelít.

⁹ PETRIK: *Magyarország bibliographiája 1712—1860. III/2. kötet* Bp. 1888. 892.

¹⁰ A könyvecske témája és kis formátuma, kalendárium-volta révén egyaránt beleillett a gróf gyűjtési koncepciójába, hiszen tudjuk, hogy egyaránt figyelmet szentelt a magyar múlt eseményeivel foglalkozó írásoknak, s a kisebb formátumú, könnyen elkallódó nyomtatványoknak, melyek utólagos pótlása nehéz. ld. erről: SOMKUTI Gabriella: *Széchényi Ferenc nemzetközi könyvgyűjteménye. OSZK Évkönyve 1970—1971. A Zsebalmanak leírása a könyvtár nyomtatott katalógusának 1803-ban megjelenő I. Pótkötetében szerepel, mint azt az almanachokba kézzel beírt „Supl. I.” jelzés mutatja: Catalogus Bibl. Hung. Nationalis Széchényianae Tom. I. Scriptorum Hungarorum et Rerum Hungaricarum Supplementum I. A—Z. Posonii 1803. 627—628.*

¹¹ *Magyar Könyvesház, avagy a’ Magyar Könyveknek kinyomtatások ideje szerent való rövid említésök.* Írá SANDOR István. Győrött, 1803.: „Magyar Zsebalmanak. 12. (Négy képpel ’s Hazánk Történetivel Etele haláláig)” 210.

¹² Gebhardi könyve egy angol világtörténet német nyelvű átdolgozásához készült, s ennek XV. kötetében jelent meg 1778 és 1782 között Lipszében. Az angol mű címe: W. GUTHRIE és J. GRAY: *A General History of the World from the Creation to the present Time. Tom I—XII.* London. 1764. sg. A német sorozat címe: *Allgemeine Weltgeschichte von der Schöpfung an, bis auf gegenwärtige Zeit.* Nach W. GURHRIE, J. GRAY und anderen Gelehrten von Chr. Gottl. HEYNE. Tom. I—XVII. Leipzig, 1765—1808. — Szintén Trattner pesti nyomdájában jelent meg Gebhardi könyvének hivatalos és — korszakunkat érintően legalábbis — teljes magyar fordítása: *Magyarország históriája.* GEBHARDI Lajos Albert munkáiból magyarázta HEGYI József, megjavította és 1803-ig folytatta KULTNAR István. Pest. 1803.

IX.

Kép.

Leel.

X.

Kép.

Verbukh.

XI.

Kép.

Eurs.

XII.

Kép.

Peiza.

fellelhető egyik legmodernebb forráshoz nyúlt, hiszen a német tudós volt „... az első, aki a XVIII. század gyűjtő munkájának az eredményeit komoly értékű és mégis élvezhető formában kamatoztatta.”¹³

A kalendárium műfaji sajátosságainak, ismeretterjesztő igényének is megfelelő alapanyagot jelentett Gebhardi könyve, mely „... a nagyközönség érdeklődését jobban lekötő események, jellemek ábrázolására törekszik.”¹⁴ Fordítónk — kinek személyét egyelőre csak bizonytalan vonásokkal tudjuk megközelíteni¹⁵ — megerősítette a műnek ezt a tendenciáját: — a hunok történetét kivéve — szinte kizárólag a néprajzi érdekességek, erkölcsi szokások és életmódbeli sajátosságok leírására helyezte a hangsúlyt, amint ezt a hunok előtt itt élő népekről írva ki is mondja: „... a hadakozásaikat és sorsaiknak ezerféle változásait elhagyván, csak azokat adgyuk elő zavartt történeteikből, a' mik az Olvasónak bizonyos gyönyörködést okoznak.”¹⁶ Minden népszerűsítő, s ezért gyakran egyszerűsítő tendencia mellett, gondosan ügyel azonban a tudományosság látszatának megőrzésére, hiszen többnyire pontosan kimásolja, s lábjegyzetben megadja a forrásokat, bibliográfiai adatokat. Ez megfelel a kiadó szándékának, aki a beharangozásban hangsúlyozza, hogy a „mulatságos mesék helyett, melyek egyébként a' kalendáriumokhoz ragasztatni szoktak...” ő történelmet ad az almanach olvasójának, vagyis „a' Magyar Nemzet' nemesebb részének”, akinek művét ajánlja.¹⁷

A Zsebalmanak szerzője a vonatkozó eredeti szövegnek végül kevesebb, mint egyharmad részét veszi át, az átvett szöveget viszonylag pontosan idézve. A történeti eseményeket, csatákat, a római birodalom korabeli történelmét stb. szinte teljesen kihagyja, majdnem teljes egészében átmásolja viszont a kínai hunokról szóló részt, a csatákkal, idegenes hangzású nevekkal együtt, melyek pedig igen kevésbé lehettek emészthetőek — még a műveltebb olvasók számára is. Egy helyen told be Gebhardinál nem szereplő — más könyvből vett — részletet a szövegbe: a II. képen ábrázolt szkíta loáldozat leírását.

Az 1796. évi almanach történeti leírása Szekér Joachim 1791-ben Pozsonyban és Komáromban megjelent *Magyarok Eredete a' régi és mostani Magyaroknak*

¹³ LÉKAI Lajos: *Magyar történetírás 1790—1830*. Bp. 1942. 53. Lékainál korábban Flegler Sándor így ír a szerzőről: „... az újabb kutatásokat vigyázattal használta és illesztette össze, úgy, hogy műve még ma sem veszítette el becsét.” FLEGLER Sándor: *A magyar történetírás történelme*. Bp. 1877. 166.

¹⁴ LÉKAI Lajos: *i. m.* 53.

¹⁵ Magyarországi származását támasztja alá a kezdő sor: „Magyar földünkön...” (*Magyar Zsebalmanak* 1795. 27. o.) míg ez Gebhardinál értelemszerűen így hangzik: „Das Reich Hungarn, oder es in der Landessprache heisset Magyar-orsag...” (1. o.) Talán kapcsolatban lehetett a bécsi *Magyar Hírmondó* köré csoportosult értelmiségi, író társasággal, hiszen itt jelent meg a készülő almanachról a tudósítás, s Trattnernek közülük sokkal volt munkakapcsolata. (Trattnerrel ld. KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* Bp. 1980. 530.) Numizmatikai és művészeti érdeklődésére utalhat, hogy viszonylag sok helyen vette bele a szövegbe a korabeli pénzekről, oszlopok ábrázolásairól szóló részleteket.

¹⁶ *Magyar Zsebalmanak* 1795. 30.

¹⁷ *Magyar Hírmondó* 1794. 852—853. A kalendáriumok olvasóközönségéről l. GARDONYI Albert: *A XVIII. század legkeresettebb könyve*. MKsz 1941. 232—244.

nevezetesebb tselekedeteivel együtt című kétkötetes munkájának első kötetéből szinte szó szerint átvett részt tartalmazza.¹⁸

A kiadó a kezdetektől induló történeti leírással követi egyrészt az ún. krónikás naptárak hagyományait, melyek kezdetben a világ, később inkább a magyar történet legfontosabb eseményeit közölték röviden, többnyire — különösen a legkorábbi időkre vonatkozóan — csak a történeti események kronológikus felsorolásával. Ezek a kalendáriumok a más jellegű könyvek, források hiányában fontos szerepet játszottak a 16—18. században az egyszerűbb néprétegek történet-szemléletének kialakításában.¹⁹

Másrészt viszont — a naptárak korabeli színvonalához képest — igényes forrásválasztásával és az adott történeti korszak részletes feldolgozásával azok közé az ismeretterjesztő, népszerűsítő szándékú könyvek közé sorolható, melyek a 18. században egyre erőteljesebben kibontakozó — a magyar múltra, s különösen az őstörténetre vonatkozó — latin nyelvű tudományos forrásfeltárás és feldolgozás eredményeit igyekeztek közérthetően, magyar nyelven eljuttatni az érdeklődőknek,²⁰ a 18. század végén megerősödő nemzeti öntudat jegyében megismertette a magyar múlt eseményeit, alakjait az olvasók egyre szélesebbé váló táborával.

A Zsebalmanak megjelent két kötetében egymás mellé került történeti leírások közötti szemléleti különbség okát az eredeti források eltérő szemléletében, jellegében kell keresnünk. A tekintélyes német tudós műve a magyarok irányában többnyire elfogulatlan, ha mégis elfogult, akkor negatívan az. Komoly tudományos apparátus, jó forrásismeret birtokában valóban egy tudós világtörténetbe illő művet ír. Szekér Joachim, a hányatott életű magyar szerzetes²¹ részben hazafias indíttatású, tehát eleve a magyar múlt eseményeire „pozitív irányú” elfogultsággal tekintő, a források adatait gyakran átformáló, naiv etimologizálásokban, népies kiszólásokban és

¹⁸ Csak néhány fejezet cím és egy másfél oldalas latin szöveg nem került át az almanachba. Az átvett szövegrész az I. kötet I. könyv II. szakasz 18. -tól (73.) a 121. l.-ig tart, s a hun birodalom bukása utáni időszakot dolgozza fel, Gézáig.

¹⁹ L. erről: KOVÁCS Imre: *Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig*. Debrecen. 1938. és HERVAY Ferenc: *Magyar krónika a régi magyar kalendáriumokban*. MKsz 1970. 373—378. Az első, krónikát tartalmazó kalendárium Hervay adatai szerint 1592-ben, Debrecenben jelent meg.

²⁰ A kor történetírásának erről a vonaláról is l.: FLEGLER Sándor: *i. m.*; LÉKAI Lajos: *i. m.*; KOSÁRY Domokos: *i. m.*; MEZEI Márta: *Történet-szemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Bp. 1958.; GÖRÖMBEI András: *Az ősmagyarok képe felvilágosodás és reformkori történetírásunkban*. *Studia Litteraria* 9. Debrecen, 1971.; MARTINKÓ András: „Magyar” vártól Magyarvárig. *ItK* 1964. 425—447. stb. A népszerűsítő jellegű, magyar nyelvű, gyakran szinte tankönyvként szereplő művek közül a legismertebbek: LOSONTZI István: *Hármas kis tükör*. Poson. 1773. (Sok kiadást ért meg betiltásáig.); SZEKÉR Joachim: *Magyarok Eredete a régi és mostani Magyaroknak tselekedeteivel együtt. I—II*. Poson és Komárom. 1791.; DETTELBAH József: *A magyar történeteknek rövid rajzolatya 1792.*; *A magyarok eredetéről, ezeknek Királyaiknak életéről*... Pálma Ferencz Károly Úr munkájából Magyar Versekben tsinált rövid históriátska Ketskeméti Sigmund ... által. Poson. 1795.; CSÉCSÉNYI SVASTICS IGNÁTZ: *A' Magyarok' felséges Tzimere*. 1796. stb...

²¹ CZAPÁRI László: *Szekér Joachim élete és művei*. Székesfehérvári Cisztercita Gimnázium Értesítője 1887—1888.

XIII. Kép

XIV. Kép

XV. Kép

történelmi anakronizmusokban nem szűkölködő műve már saját korában sem nyert osztatlan elismerést a témával foglalkozók körében.²²

A Zsebalmanak szövegrészeinél csökken ez a különbség, hiszen egyrészt Gebhardi szövege felhígult a kihagyások, egyszerűsítések révén, másrészt pedig Szekér Joachim könyvéből nem kerültek át azok a leganakronisztikusabb részletek, melyek a hunok történetében kerültek megírásra.²³ A két eredeti mű közötti szemléletbeli, „ideológiai” különbség legjobban megfigyelhető a magyarok eredetére vonatkozó elméleteknél, hiszen ez fontos kérdés volt a kor történetírásában.²⁴ Annál, hogy Gebhardi eredeti szövege nem tartalmaz utalásokat a korban még tudományos tényként elfogadott hun—magyar rokonság elméletére vonatkozóan, figyelemreméltóbb, hogy a magyar fordító sem fűzött semmiféle ilyen jellegű magyarázatot, betoldást a szöveghez. A magyarok származására vonatkozóan egy utalás található az almanachbeli Gebhardi-fordításban: a hunok előtt itt élő népek felsorolása közben találkozunk ezzel a félmondattal: „Törökök avvagy Madzsarok . . .”,²⁵ majd nem sokkal később: „Madzsarok avvagy Magyarok . . .”²⁶ A hun népnek a magyar földön játszott fontos szerepét hangsúlyozza természetesen a fordító a Gebhardi-könyv arányainak módosításával: 33 oldalon ír a Kr. e. 1183-tól a hunokig eltelt időszak történetéről, sokat kihagyva az eredeti szövegből — s utána a fennmaradó 45 oldalon foglalkozik a hunokkal, szinte teljesen átvéve a német tudós szövegét, sőt — mint láttuk — idegen forrásból kiegészítve azt. A hunok és Attila megítélésében is átveszi Gebhardi negatív előítéleteit: pl. az Eszka nevű lánnyal kötött házasságnál Gebhardit követve emeli ki Attila mértéktelen bujaságát, hiszen az eredeti Priszkosz-szövegben nem találkozunk ilyen jellegű megjegyzéssel. Ezzel szemben a Szekér Joachimtól átvett részben meglehetősen gyakran találkozunk a hun—avar—magyar rokonság hangsúlyozásával. A hunok és avarok, mint „ugyaz azon eredetű Nemzet”-ek említése mellett az avarok Európába jövetelét „. . . a’ Magyarok Eleinek második bé-jövedeleként”²⁷ említi. Az ősi rokonság önmaga által is felemlített gyakori hangoztatása mellett²⁸ a rokon népeket is jó színben igyekszik

²² A leggyakrabban emlegetett példa a francia Deguignesnek a kínai hunokról szóló forrásaiból „átírt” történet, mely szerint a kínaiak a Nagy Falat a magyarok ellen építették volna, s Dugonits András *Etelka* című történelmi regényének történelmi forrásként való kezelése.

ÁRVAYNÉ RÉNYI Zsuzsanna: *Gr. Fekete János történetírói próbálkozásairól*. (Századok 1976/4.) c. tanulmányában pl. leírja, hogy Fekete János megkezdett történelmi munkáját részben Szekér Joachim eme könyvének megjelenése — vagyis az ő kezéhez kerülése — miatt hagyta abba, s bár a könyv a gróf szerint a magyar nyelvűség és ismeretterjesztés funkciójának eleget tesz, alaposan bírálja is azt a mesés, csodás elemek tobzódása miatt.

²³ Pl. a már említett Kínai Fal história mellett a mű elején a régi krónikák hatását mutató elmélkedés a Noétól való származásunkról stb.

²⁴ Különösen akkor, amikor Sajnovits János nyelvészeti és régészeti adatok alapján hirdetni kezdte a lapp—finn—magyar rokonság elméletét, s először kérdőjeleződött meg az addig általánosan elfogadott hun—avar—magyar leszármazás tana.

²⁵ *Magyar Zsebalmanak* 1795. 28.

²⁶ I. m. 28—29.

²⁷ *Magyar Zsebalmanak* 1796. 36.

²⁸ „. . . az Avarok, a’ kiket a’ régi Hunnusokkal és velünk Magyarokkal egy vérből származtagnak lenni többször mondtam. . .” 49.

feltüntetni.²⁹ A magyarok hadi vereségeit is mentetgetni próbálja: a vereség nem abból következett, „... hogy a Magyarokban nagy erő, vagy bátorság nem lett volna ... de a' Henrik ... szerentsétlen órában ütött vala rajtok...”³⁰

Az ősi rokonság elméletéből kiindulva gyakran utal a törvényes öröklési jogra, mely alapján az avarok és a magyarok Attila öröke, a magyar föld jogos birtokosaivá lesznek. A magyarok már Európába indulásuk előtt tudták, „... hogy Európában az ő Elejek Attila valaha tágassan uralkodván, boldog és termékeny Országot bírt volna, ennek tehát, mint régi Ősökötől reájuk maradtott igaz örökségnek fel-keresését ... elvégzik magokban.”³¹ A Gebhardi-szöveg átvétele a magyar múlt felidézésének inkább ahhoz a vonalához kapcsolódik, mely a múlt eseményeit a felvilágosodás szellemében, tudományos igénnyel igyekszik feltárni; míg Szekér Joachim műve a múlt eseményeiben is a nemzet hősi erényeit, előkelő származását hangsúlyozó történetírói irányzat szellemében készült.

Eme két eltérő koncepciójú történetírás magyarázat nélküli összepárosításának okát utólag nehéz lenne megtalálni. Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a kiadó nem fordított különösebb figyelmet a sorozat egységes történet szemléletének kialakítására, s egyszerűen azokhoz a forrásokhoz nyúlt, amelyek a legkönnyebben elérhetőek voltak számára. Természetesen feltehetjük a kérdést, hogy miért nem csak az egyik vagy csak a másik könyvet használta forrásként mindkét esetben, hiszen mindegyik mű feldolgozza a két almanachbeli kötetben leírt eseményeket, de itt is adódik a praktikus válasz: talán az első év megjelenése után valamilyen oknál fogva megszakadt kapcsolata a Gebhardi könyvét fordító személlyel. Ha mégis felmerülhet egy esetleges tudatos ellenpontozás szándékának gyanúja, akkor talán az eltérő olvasói rétegek igényeinek kielégítése lehetett az elsődleges szempont.³²

A Magyar Zsebalmanak grafikai anyagáról

A Gebhardi nyomán készült hun történetet 4 rézmetszet illusztrálja.

Az 1. kép az ún. Isten (vagy Mars) kardja átadásának jelenetét ábrázolja. A Zsebalmanak szövege fokozza Gebhardi szkeptikus hozzáállását a kard eredetiségét illetően: míg a német szerző szerint Attila a véletlenül feltalált kardról „... olyan hiszemben volt, hogy most az ő oltalmára jött újjólag világosságra...”,³³ addig az

²⁹ Az avarok „... a' kik előtt utálatosnak látszott az idegen Nemzet alatt való szolgálát, hogy régi szabadságokban élhessenek Asiától vég bútsút venni szándékoztak.” 35.

³⁰ *I. m.* 108.

³¹ *I. m.* 54—55. De még a szomszéd népek is tisztában voltak az ősi jussal, az oroszok is erre hivatkozva siettetik őket Pannónia felé. *i. m.* 63. — (A honfoglaláskor az ősi jussra való hivatkozás mellett leírja a földnek cselledel való megszerzését is. A krónikák eltérő elméleteiről ld.: KRISTÓ Gyula: *História és kortörténet a Képes Krónikában*. Bp. 1977. 45.)

³² A 7. sz. jegyzetben említett kalendáriumánál is találkoztunk pl. az 1796—97-es évfolyamokban a hun birodalomról írva Gebhardi szövegének még jobban leegyszerűsített, a forrásokat nem említő, pár oldalas változatával, s ezek után az 1799-es naptárban ismét Attila életének leírásával, ahol Attila hangsúlyozottan a magyarok első fejedelmeként szerepel.

³³ GEBHARDI Lajos Albert: *Magyarország históriája*. Pest, 1803. 253.

almanach szerint az ország elfoglalásának tervét „magában főző” Attilával papja elhítette, „... hogy e' kard az ő elveszett régi scythiai bálványa volna, és hogy királyi ügyekezeteinek előmozdítása végett jött légyen újjólag világosságra.”³⁴

A 2. kép a szkítiai lóáldozatot ábrázolja. Az illusztrátor szinte szó szerint lerajzolja a történeti leírásban szereplő helyszínt és eseményt,³⁵ a gerendákból épített oltárt, a megölt (fehér) ló tetemét, az áldozatot végző papokat, s az előtérbe helyez egy — a leírásban nem szereplő — nőalakot is. A szereplők által hordott ruhák — hasonlóan a többi képhez — a Gebhardi által leírt „gót” viseletek. A 3. kép Attila ebédjét ábrázolja, amit a vadászatról megtérő hun fejedelem legmagasabb rangú főemberének, Onogesisnek feleségétől fogad el. A rajzon itt is a szöveg hű követésével találkozunk, mely szerint az ebédnél „... az asztalt négy szolgálk tartották”.³⁶ Attila fapalotája is a leírtak szellemében került ábrázolásra: az épület „... magos, és csupa gerendákból 's fatáblákból mesterségesen egybeszerkesztett volt. Közepéből egy gömbölyű torony emelkedett fel, oldalán pedig környöskörül egy befödött folyosó függött”.³⁷

A 4. kép témája: A római követ Attilánál. Figyelemre méltó — s az illusztrátor és a fordító közös munkáját feltételezi — hogy a történeti szövegben ezt a jelenetet az író az illusztráció alapján írja le, bizonyos értelemben mint forrást használva azt:

„Lásd a' IV. Képet, mellyben hátul Attila, előtte a' császári követ, Priscussal; mellette a' Király egészségéért ivó udvarnokok, a' két ágy mellett Recca és Krecca, általellenekben a' fátyollal betakart Eszka, e' mellett két bárdusok avvagy éneklo poéták, az egyik ágy mellett pedig két Lepcsesek látszanak.”³⁸

A kiadó, úgy tűnik, nem követte azt a korban sokáig élő szokást, hogy kiadványát külföldi nyomtatványok használt, s ezért olcsón megvásárolható lemezeiről készített metszetekkel díszítse. Ezek a rajzok nagyon nagy valószínűséggel ehhez a konkrét történeti szöveghez készültek. A rajzoló előzőleg behatóan tanulmányoz-

³⁴ *Magyar Zsebalmanak* 1795. 91—92.

³⁵ Az almanach szerzője megadja a pontos forrást: SABBATHIER: *Sitten, Gewohnheiten und Gebräuchen der alten Völker*. 2. Theil. Seite 346. o. A Zsebalmanak leírása az ebben található rövidített változata: „Négy szögletű rakásba öszveszorítottak sok fa vagy vesszőnyalábokat úgy, hogy a' rakásnak három oldalai egyenes magasságúak voltak; a' negyedik oldalt pedig úgy rakták, hogy azonn fellehetett menni a' tetejére, melly meg volt egyengetve. A' rakás homlokába egy régi kardot szúrtak. A' kiváltképpen való áldozat lovakból állott. Ezen állatnak két első lábait öszvekötték; mire a' pap letévén süvegét, agyonütötte az állatot, végre pedig nyakára egy kötelet hurkolván megfojtotta... Véré vette azután a' leütött állatnak a' pap, és egy kardra öntötte. Lásd a' II. Képet.” 92—93.

³⁶ I. m. 101.

³⁷ I. m. 99.

³⁸ I. m. 100. Itt tér el leginkább Gebhardi és így a Zsebalmanak is az eredeti Priszkosz-szövegtől, s ez befolyásolja a metszet ikonográfiai alapját is: már Gebhardi egy félreértés folytán 2 főfeleségét említi Attilának (Priszkosz csak egyről ír), az illusztrátor viszont a két főfeleségén kívül a képre rajzolja még Eszkát is, Attila egyik mellék-feleségét, külön jellegzetességgént fátyollal letakarva azt. Gebhardi nem ír Eszkának a követek fogadásán való részvételéről, sőt szerinte a két feleség közül is csak egyik volt akkor a táborban. Az illusztrátor talán ezzel a „súritéssel” a lehető legtöbb információt akarta elmondani Attila családi viszonyairól.

hatta a szöveget, hiszen a már említett „szöveghű” ábrázoláson túl, néhány olyan részlettel is találkozunk a képeken, melyek leírása nem az illusztrálandó résznél olvasható. A négy rajz közül pl. háromnál megrajzolta azt a sárkányos zászlót, ami a szövegben nem a hunokról szóló leírásban, hanem korábban, a gótoknál szerepelt.³⁹ Egy külföldi — német vagy osztrák — kalendáriumnak teljes, illusztrációkkal együtt történő lefordítása, átvétele sem látszik valószínűnek, hiszen egy német vagy osztrák kiadó miért kedveskedne olvasóinak éppen a magyarok történetével.

E négy történeti illusztráció jelentőségét abban kell látnunk, hogy újabb darabokkal gazdagítják a magyar történeti ábrázolások elterjedésének kezdeti, művekben meglehetősen szegényes időszakát,⁴⁰ s hogy a korban szokásos, történelmi személyek portréit vagy történelmi jelentőségű tárgyakat ábrázoló képekkel szemben történelmi eseményekkel találkozunk rajtuk. A kalendárium-műfaj — jellegénél fogva — elméletileg széles körű elterjedést is biztosít az ábrázolásoknak.⁴¹

Figyelemre méltó az is, hogy a rajzoló olyan ikonográfiai témákat dolgozott fel a hun történetből, melyekkel később, a 19. század történeti festészetében gyakorta találkozunk. E későbbi ábrázolásoknak a Zsebalmanak illusztrációi nem előképei ugyan, ellentétben pl. az *Auróra* vagy a 19. század első felében megjelenő más almanachok képeivel, melyek sok témában gyakran már ilyen szerepet is betöltöttek; az illusztrátor mindenesetre jó történeti érzékkel választotta ki a hun történet fontos, és amellet jól ábrázolható, képszerű eseményeit.

Az itt feldolgozott ikonográfiai típusok formai továbbélésével párhuzamosan azonban megfigyelhető a 19. század folyamán az Attila- és hun-ábrázolások lényeges tartalmi átváltásának. Almanachunknál — s egyáltalán ennek a kornak szemléletében — ezek az események többnyire a történelmi tudat részeként, a tudományos kutatás által feltárt múlt konkrét eseményeként jelentek meg, természetesen a nemzeti öntudatot is növelve a régebbi időszakok tetteinek, emlékeinek felidézésével.

Az 1850-es évektől az irodalomban és a képzőművészetben jelentkező Attila- és hun-kultusz — különösen a hun—magyar rokonság elmélete tarthatatlanságának lassú, de biztos terjedése folytán — a témában már egyre inkább olyan szellemi

³⁹ „A' vezérek magok vitték a' hadi zászlócskát, mely szövevényből és pántlikákból állván, ha a' széltől felfuvattott, egy sárkányt ábrázola.” 60. — A rajzoló a zászlók berajzolását a képekbe arra a megjegyzésre alapozhatta, mely szerint a gótokról a hunok „...a' ruházatra, zászlóra és több efféle készületre nézve ... sokat kölcsönöztek.” 101.

⁴⁰ ERNST Lajos: *A magyar történelmi festészet*. Bp. 1910. 31.; BALÁZS PIRI László: *A magyar történelmi festészet a XIX. században*. Bp. 1931. 140.; *Művészet Magyarországon 1780—1830*. Katalógus: (Szerk.: GALAVICS Géza—SZABOLCSI Hedvig) Bp. 1980. c. kötetben: GALAVICS Géza: *A történelmi téma*. stb.

⁴¹ GALAVICS Géza: *A történelmi téma* (Művészet Magyarországon 1780—1830. Bp. 1980.) A Zsebalmanak illusztrációjára is érvényes a következő gondolat: a kor történeti ábrázolásainak megítélésében „... lényeges momentum, hogy keletkezésük legtöbbször már nem a hagyományos mecenás rétegekkel függ össze, hanem bennük az új típusú világi értelmiség ... keresi a képzőművészeti kifejezés és a nemzeti tradíció összekapcsolásának lehetőségeit.” 65—66. E kor illusztrációs anyagának művészettörténeti feldolgozásával kapcsolatban ld. még: VAYERNE ZIBOLEN Ágnes: *Kisfaludy Károly*. Bp. 1973.; D. SZEMZŐ Piroska: *A magyar folyóiratillusztráció kezdetei*. = Művészettörténeti tanulmányok. Bp. 1964.; RÓZSA György: *A magyar történelmi festészet témáinak barokk feldolgozásai*. Művészettörténeti Értesítő 1959/4. stb.

kincset, eredeti forrásanyagot vél felfedezni, mely a hiányzó magyar mitológia, nemzeti eposz létrehozásának alapjául szolgálhat.⁴² Az irodalomban Aranynál jelentkezik legmagasabb művészi színvonalon ez a törekvés — azzal együtt, hogy Arany komoly figyelmet fordított a hunokkal foglalkozó történeti források tanulmányozására is —, míg a képzőművészetben a gödöllői műhely mestereinél, valamint Thoroczkai Wigand Edénél és Kós Károlynál figyelhető meg leginkább e témakör mitologizálódása.⁴³

A négy almanachbeli metszet néhány jellegzetes részletmegoldása, tartalomértése és stiláris eleme alapján valószínűsíthető, hogy a figurális részek a német származású, de hosszú időn keresztül Magyarországon dolgozó Gritner J. keze nyomát viselik. A háttér megoldása egy gyakorlott rézmetsző közreműködését feltételezi. Ezekkel az illusztrációkkal bővülne tehát az a sor, mely az eddig a művésznek attribuírt rajzokat tartalmazza.⁴⁴

Az 1796. évi almanach grafikai anyaga hagyományosabb és véletlenszerűbb illusztráltatási felfogást tükröz, s valószínűleg kényszermegoldás eredménye

⁴² DR. GREXA Gyula: *Arany János Csaba királyfijának töredékei*. ItK 1917. 24—38., 151—168. 277—296. A kor irodalmárai, történeti, művészi olyan forrásanyagot véltek felfedezni a hun-mondakörben, mely a népi emlékezetben maradt fenn a legrégebb időktől fogva. A történettudomány újabb eredményei szerint a magyaroknak nem lehetett ősi hun hagyományuk, mivel a hun—magyar rokonság gondolata a X—XI. századi külföldi forrásokból került át a későbbi magyar krónikákba. Ld. erről: KRISTÓ Gyula: *Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk?* = *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 3. Mítosz és történelem. Bp. 1978.

⁴³ SÁRMÁNY Iлона: *A hun—magyar mondakör képzőművészeti ábrázolása a századfordulón.* = *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 3. Mítosz és történelem. Bp. 1978. Az Attila- és hun-tematika továbbélését a 19. századi történeti festészetben egy későbbi dolgozatban szeretném részletesen feldolgozni, ezért itt csak azokat a művészeket említem meg az egyes témáknál, akiknek művei legismertebbek: 1. Isten kardja: Grünwald Béla: 1890—1898. olajképek. Körösfői—K. Aladár: velencei Magyar Ház homlokzati mozaik. 2. Lóáldozat: Szemlér Mihály: Ősi áldozás c. rajz. = Pásztovai K. J.: *Magyar történeti képes album* Pest. 1867. Lotz Károly: Nemzeti Múzeum lépcsőháza; Körösfői: Marosvásárhelyi Kultúrpalota freskója; Feszty Árpád: Honfoglalás c. körkép. 3. Attila megérkezése székelyére és palotája: Nagy Sándor: szőnyeg és rézkarc, valamint a velencei Magyar Ház homlokzati üvegablaka; Thoroczkai W. Ede: Üvegablak-terv a marosvásárhelyi Kultúrpalotába, 16 lapos rajzszorozat. 4. Követek fogadása: Than Mór: Attila lakomája (Vigadó) Zichy Mihály: Attila lakomája, olajfestmény. stb.

⁴⁴ Az eddig Gritnernek attribuírt rajzok: KÖMLEI János: *Szükségben segítő könyv*. 1790. és FAZEKAS Mihály: *Ludas Matyi*. Bécs, 1817. c. művek illusztrációi, valamint Csokonai V. Mihály *Dorottya és Anakreoni dalok* című kötetének címlapjai. Gritner alakját és munkásságát VAYERNE ZIBOLEN Ágnes: *Gritner J. magyarországi munkásságának körvonalai.* (= *Ars Hungarica*. 1981/2.) című tanulmányában rajzolta meg. — Egyaránt megfigyelhető pl. egyes alakok könnyed, táncoló mozgása a Kömlei-féle könyv 164. oldalán levő illusztráción, illetve a Zsebalmanak III. és IV. képen; vagy az a kifelé hajló lábú, íves támlájú szék, mely feltűnik a Ludas Matyi III. illusztrációján és a Zsebalmanak I. képen. A baráti, munkatársi kapcsolatok is megerősítik Gritner szerzőségének feltételezését: a rajzoló díszítőmotívumait Trattnerék mellett a bécsi *Magyar Hírmondó* is gyakran felhasználta, tehát ismerős lehetett ebben a körben. Magyarországra költözésük előtt hosszú ideig Gritner és Trattner egyaránt Franciaországban dolgozott, Trattner nyomdászként, Gritner pedig illusztrátorként, s nem nagy időteltérrel érkeztek hazánkba. — Itt szeretnék köszönetet mondani Vayerne Zibolen Ágnesnek és Galavics Géának értékes tanácsaikért.

lehetett. Itt nem az adott szöveghez készült történeti illusztrációkkal találkozunk, hanem önálló, attól függetlenül is megálló rézmetszetekkel. Ehhez a részhez a nyomdász a honfoglaláskori vezérek képét mellékelte, valamint Gézáét, mert — mint írja — „Képtelen voltunk ebben az Esztendőben Gejza Képét-is az Almanákhhoz adni, mellynek jól lehet leírása még tsak a' jövő Esztendőben fog következni. Oka ennek: hogy a' Képek Numerussai rendbe maradjanak.”⁴⁵ A nyolc fejedelemkép — sorrendben Árpád, Szabolcs, Gyula, Kund, Lehel, Vérbulcsú, Őrs és Géza — a témában nagyon hosszú ideig legfontosabb ikonográfiai forrásként szolgáló ún. Nádasdy-féle Mausoleum fejedelemképeinek alapján készült.⁴⁶

A képek utólagos, alkalmoszerű applikálásának tényét erősíti az is, hogy Székér Joachim az almanachban szereplő történeti részben nem is említi mindegyik ábrázolt vezért. A kiadó tehát valahonnan megszerezte a témához kapcsolódó teljes metszetsorozatot, s függetlenül attól, hogy szerepelnek-e a képeken ábrázolt személyek a leírásban, felhasználta őket illusztrációs anyagként. A Zsebalmanak-beli képeken természetesen a különleges kiállítású, főúri megrendelésre készült Mausoleum képeihez viszonyítva szegényesebb megjelenítéssel találkozunk.⁴⁷ A képek közepes kvalitású mesterét a rendelkezésre álló szakirodalom és grafikai forrásanyag alapján nem sikerült azonosítanom, mindenesetre ezek a metszetek újabb darabokkal gazdagítják a Mausoleum ábrázolásainak igen kiterjedt utóéletét.⁴⁸

A fejedelemképek után három darab, korabeli ruhákba öltözött fiatal párt ábrázoló metszetet, vagyis ún. divatképet találunk az 1796. évi Zsebalmanakban. Ezeknél már nincs semmi kapcsolat a történeti szövegekkel, a kiadó — igazodva a 18. század végén elterjedt gyakorlathoz — valószínűleg annak a feltételezett női olvasótábornak akart kedveskedni velük, akiknek ezt a kötetet a kalendárium címlapján ajánlotta. A képek megközelítésében talán azon a halvány nyomon indulhatunk el, amit a bevezetőben olvastunk: az újabb illusztrációk majd „... a' nevezetesebb, s minden féle rendből való személyeknek képeit ábrázolandják.”⁴⁹ A XIII. számot viselő képen látható férfi öltözete ugyanis pl. megfelel annak a leírásnak, amit Szendrei János viselettörténeti könyvében olvashatunk az ún. bécsi polgári magyar kompánia ruházatáról.⁵⁰ A képeken — hasonlóan a kor tényleges

⁴⁵ *Magyar Zsebalmanak* 1796. 127.

⁴⁶ A Mausoleumról és az ábrázolások utóéletéről: Rózsa György: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Bp. 1973.

⁴⁷ A Mausoleum egészalakos fejedelemképei helyett itt deréktól fölfelé ábrázolt alakokkal találkozunk, s hiányzik a Mausoleum képeinek háttér ábrázolása is. (Valószínűleg a Zsebalmanak képei is egészalakosak lehettek a metszés előtt, mert éppen ott hiányzanak az attribútumok a fejedelmeknél, ahol az eredeti képeken ezeket leeresztett kézben, tehát a deréktól lejjebb tartják. A sorszámzás megegyezik az eredetiével, a névalírásokban kisebb eltérések vannak.)

⁴⁸ RÓZSA György i. m., illetve az MNM Történelmi Képcsarnokának grafikai anyaga alapján.

⁴⁹ *Magyar Hírmondó* 1794. 853.

⁵⁰ Dr. SZENDREI JÁNOS: *A magyar viselet történeti fejlődése*. Bp. 1905. 197—198.

divatirányzataihoz — egyaránt jelentkeznek a külföldies hatások és a nemzeti viselet újbóli terjedésének jelei.⁵¹

Az almanachok címlapjaiként szereplő „Pest várossa felett lebegő Szaturnusz” című rézmetszet⁵² gyenge rajzi és perspektivikus készségről, fejetlen térábrázolásról tanúskodik, bár a konkrét tájképi ihletés — a címadáson túl — a korabeli metszetekkel való összevetés révén felismerhető.

A Magyar Zsebalmanak többször is megígért folytatásai — úgy tűnik — nem jelentek meg. Valószínűleg a megjelent két kötet fogadtatása, anyagi sikere nem biztatta a kiadások folytatására a nyomdászt. Ezek az elkészült darabok azonban igényességükkel mind tartalmi, mind formai szempontból kiemelkednek a kor kalendáriumainak átlagos színvonalából, történeti, irodalmi és képzőművészeti ismereteket terjesztve egy olyan időszakban, amikor az ilyesféle kulturális ismeretterjesztés nem volt még széleskörűen elterjedve.

PAPP, JÚLIA

Un almanach de poche illustré de la fin du XVIIIe siècle

L'étude présente le calendrier publié par l'imprimerie Trattner de Pest pour l'année 1795—96, intitulé *Almanach de Poche Hongrois*, qui se distingue de parmi les autres calendriers de l'époque par sa présentation exigeante et par ses gravures sur cuivre dispendieuses. Cet Almanach de poche forme une transition entre les calendriers traditionnels et les almanach plus exigeants. L'éditeur destinait au public de lecteurs plus exigeant et plus cultivé cette publication qui a un riche contenu scientifique, artistique et historique. Les deux volumes de l'Almanach contiennent de nombreuses illustrations aussi. L'auteur analyse en détail les descriptions historiques qui se trouvent dans les volumes et la matière graphique qui sert à les illustrer.

⁵¹ Francia divathatásra utal a két férfialak fekete háromszögletű kalapja; míg a XV. kép nőalakjának magyaros fejfedője a nemzeti divat újbóli elterjedését mutatja — II. József halála után. ld. erről: Szendrei említett műve mellett: NAGY Géza — NEMES Mihály: *A magyar viseletek története*. Bp. 1900.

⁵² RÓZSA György: *Budapest régi látképei*. Bp. 1963. 325.